Uluslararası Mâverâünnehir'den
Anadolu'ya İslâm Âlimleri 2

KARAHANLILAR DÖNEMİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİ METİNLERİ

16 Ekim 2025
OŞ/KIRGIZİSTAN

İlâhiyât

ilâhiyât
© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadoluya İslâm Âlimleri 2
Karahanlılar Dönemi Sempozyumu Bildiri Metinleri

Editör: Ferhat GÖKÇE

ISBN: 978-625-8731-71-2
1. Baskı: Aralık 2025 (ekitap)

Sertifka No: 44396

Mizanpaj: TAVOOS
Sayfa Düzeni: TAVOOS

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Hadis Tarihi Derneği'nin koordinasyonu ve TİKA'nın desteği ile 16 Ekim 2025 tarihinde Kırgızistan'ın Oş şehrinde düzenlenen Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadoluya İslâm Âlimleri 2: Karahanlılar Dönemi Sempozyumu ile ilgili bilgiler:

Katılım sağlayan ülkeler: Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Galler, Bangladeş, Avusturya, Amerika Birleşik Devletleri.

Toplam Bildiri sayısı: 91
Türkiye'den katılan akademisyenlerin bildiri sayısı: 44
Diğer ülkelerden katılan akademisyenlerin bildiri sayısı: 47

Bu kitap, sempozyumda sunulan bildirilerin tam metinlerini kapsar. Yazıların yasal ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.

ilâhiyât
Fora İş Merkezi, 1354. Cadde No: 138/5, 06378 Ostim/Ankara
Tel: (0312) 439 01 69
www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

Karahanlılar Dönemi Kelam ve Fıkıh Âlimlerinden Alâüddîn el-Üsmendî'nin, *el-Mîzân fî usûli'l-fikh* Adlı Eseri Özelinde İctihâd ve Fetva Anlayışı

Doç. Dr. Mehmet Ali Aytekin*

Öz

Orta Asya'da kurulan ilk Türk-İslâm devleti Karahanlılardır. Türk kültür ve medeniyeti Karahanlılar döneminde İslâm medeniyeti ile tanışıp kaynaşmış, neticede bu dönemde ilimden edebiyata, mimariden sanata İslâm ile sentezlenen Türk-İslâm kültür ve medeniyeti ortaya çıkmıştır. Kelam, fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf gibi temel İslâm bilimleri alanında ortaya çıkan literatür ve bu literatürün sahibi olan âlimler de söz konusu medeniyetin temel ve ayrılmaz bir unsurudur. Zira tarihen sabittir ki, Karahanlıların hâkim olduğu yaklaşık dört yüz yıllık süreçte bu coğrafyada İslâmî ilimlerin hemen her alanında yetkin âlimler yetişmiş; bu âlimlerin üstün çabalarıyla devasa bir İslâmî ilimler literatürü meydana gelmiştir. Semerkant'ın Üsmend köyünde doğan Alâüddîn el-Üsmendî de bu âlimlerden biridir. Üsmendî özellikle fıkıh, fıkıh usulü ve kelâm alanında yazdığı *Tarîkatü'l-hilâf*, *el-Mîzân fî usûli'l-fikh (Bezlü'n-nazar)*, *Lübâbü'l-kelâm*, *Muhtelefü'r-rivâye* ve *Şerhu 'Uyûni'l-mesâ'il* gibi eserlerle yaşadığı dönemde ve tarihi süreçte ilim ehli tarafından kabul gören, Hanefî-Matürîdî ekolüne müntesip önemli bir âlimdir. Ancak günümüzde ilim ve akademi dünyasında çok fazla bilinmemektedir. Bu nedenle bildiride Karahanlılar döneminde yetişen ve çağdaşları tarafından hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelam, hilafiyât, cedel gibi alanlarda otorite kabul edilen Üsmendî'nin *Bezlü'n-nazar* olarak da bilinen *el-Mîzân fî usûli'l-fikh* adlı eserinden hareketle ictihâd ve fetva konusundaki görüşleri tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usûlü, İctihâd, Fetva, Semerkandî, Üsmendî, *e'l-Mîzân, Bezlü'n-nazar*.

The Understanding of Ijtihād and Fatwā in *al-Mīzān fī Uṣūl al-Fiqh* by Alāʾ al-Dīn al-Usmandī, a Scholar of Kalām and Fiqh from the Karakhanid Period

Abstract

The first Turkic-Islamic state established in Central Asia was the Karakhanids. During the Karakhanid era, Turkic culture and civilization met and fraternized with Islamic civilization, and as a result, a distinct Turkic-Islamic culture and civilization synthesized with Islam emerged, including fields such as science, literature, architecture, and art. The literature produced in basic Islamic sciences such as *kalām*, *fiqh*, *tafsīr*, *ḥadīth*, and *taṣawwuf*, along with the scholars who authored these works, constitutes a fundamental and inseparable component of this civilization. As constanted in history, during the nearly four-century-long rule of the Karakhanids, scholars who have a say emerged in almost every field of Islamic sciences within this region, and through their great efforts, an extensive library of Islamic scholarly literature was occured. One of these scholars was ʿAlāʾ al-Dīn al-Usmandī, who was born in the village of Usmand in Samarqand. Al-Usmandī, who adhered to the Ḥanafī-Māturīdī tradition, was a distinguished scholar in the fields of *fiqh*, *uṣūl al-fiqh*, and

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye. maliaytekin@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0002-0318-7515

kalām, and authored works specific to the fields such as *Ṭarīqat al-khilāf*, *al-Mīzān fī uṣūl al-fiqh* (also known as *Badhl al-naẓar*), *Lubāb al-kalām*, *Mukhtalaf al-riwāya*, and *Sharḥ ʿUyūn al-masāʾil*. His contributions were recognized by scholars of his time and in the historical process. However, today he remains relatively unknown within academy and scholarly circles. Therefore, this statement aims to examine al-Usmandī's views on *ijtihād* and *fatwā* through his work *al-Mīzān fī uṣūl al-fiqh*, also known as *Badhl al-naẓar*, considering that he was regarded as an authority by his contemporaries in *ḥadīth*, *fiqh*, *uṣūl al-fiqh*, *kalām*, *khilāfiyyāt*, and *jadal*.

Keywords: Fiqh, Usūl al-Fiqh, Ijtihād, Fatwā, Samarqandī, Usmandī, *al-Mīzān*, *Badhl al-naẓar*.

Giriş

Mâverâünnehir ile Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlı Devleti[1] (226-608/840-1212) Orta Asya'da kurulan ilk Türk-İslâm devleti unvanına sahiptir.[2] Başlangıçta Balasagun ve Talas merkezli olarak kurulan Karahanlılar Sâmânîlerin 280/893 yılında Doğu Karahan olarak bilinen Talas'ı zapt edince hakan Kadir Han Oğulçak, başşehri Kâşgar'a taşır. 308/920 yılında yeğeni Karahakan Satuk b. Bezîr, Kadir Han'a sığınan Müslüman bir Sâmânî şehzadesi veya bazı sûfî vaizler vesilesi ile Müslüman olarak Abdülkerim adını alır. Müslüman olduktan sonra ilerleyen süreçte amcası Kadir Han ile mücadele eden Abdülkerim Satuk Buğra Han bu mücadele neticesinde Karahanlıların batı bölgesinde hakimiyet sağlar. İslâm'ın yayılması için Müslüman olmayan Türklerle de uzun süre mücadele eden Satuk Buğra Han bu gayretlerinden dolayı mücahit ve gazi unvanları ile anılır. Karahanlıların Sâmânîlerle hasmane olan ilişkileri de bundan sonra dostluk ve iş birliği üzerine kurulur.[3]

---

1 Özaydın; tarihte Türkistan ve Uygur hanları olarak bilinen hanedanın mensupları unvanlarında kara hakan, kara han, arslan kara hakan gibi, yükseklik ve yücelik anlamına gelen kara kelimesini kullandıkları için onların kurmuş oldukları devlete Rus şarkiyatçı Vasilij Vasilevic Grigorev tarafından yazılan bir makalede ilk defa 1874 yılında Karahanlılar adının verildiğini ve bu tarihten itibaren söz konusu hanedanın bu isimle anıldığını; Karahanlıların kökeni hakkında ise "Uygur, Türkmen, Yağma, Karluk, Karluk-Yağma, Çiğil ve Tukyu-Göktürk" olmak üzere yedi farklı iddianın olduğunu belirtmektedir. Bk. Abdulkerim Özaydın, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/404-405. Ayrıca bk. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 130.

2 Tarihte, bağımsız ilk Türk İslâm devleti İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulan İdil (Volga) Bulgar Hanlığıdır. Yaklaşık VII. yüzyılda kurulan İdil Bulgar Hanlığı 300/900'lü yıllarda Müslüman olmuş ve varlığını XV. yüzyıla kadar devam ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 27-30; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 111-121.

3 Özaydın, "Karahanlılar", 24/405-406; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 31-32; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 130-131. Karahanlıların Sâmânîlerle dostluk ilişkisi uzun süreli olmamış, ilerleyen süreçte aralarında mücadeleler başlamıştır. Nitekim Karahanlıların hakanı İlig Han Nasr 389/999 yılında, iç karışıklarla zayıflayan Sâmânilerin başkenti Buhârâ'yı ele geçirmiş, Hanedan mensuplarını Özkent'e sürmüştür. Böylece 204/819 yılında kurulan Sâmânîler Karahanlılar eliyle 389/999 yılında fiilen sona ermiştir. Karahanlılar da 433/1041-1042 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Karahanlılar 607/1210-1211 yılında

Görüldüğü üzere Orta Asya'da Göktürklerle başlayıp Uygurlarla ivme kazanan Türk kültür ve medeniyeti 308/920'li yıllardan sonra Karahanlılarla birlikte İslâm kültür ve medeniyetiyle tanışıp kaynaşmaya başlamıştır. Bu etkiletişim neticesinde Karahanlılar döneminde ilimden edebiyata, mimariden sanata İslâm ile mezcolan ve şekillenen yeni bir kültür ortaya çıkmıştır.[4] Yazıcı, Türklerin kitleler halinde Müslüman olmasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemin başladığını, bu nedenle Karahanlılar döneminin millî tarihimiz içerisinde önemli bir yeri olduğunu vurgulamıştır.[5] Söz konusu etkileşimin en önemli yansımalarından birisi şüphesiz ki tefsir, hadis, kelam, fıkıh, fıkıh usûlü, tasavvuf gibi temel İslâm bilimleri alanında olmuştur. Karahanlıların hâkim olduğu yaklaşık dört yüz yıllık süreçte bu coğrafyada İslâmî ilimlerin hemen her alanında söz sahibi olan çok önemli âlimlerin yetiştiği ve bu alanda muhalled eserlerin yazıldığı ilim erbabı tarafından bilinen bir hakikattir. Karahanlı hakanların ilim adamlarına sundukları imkânlar ve ilmin gelişmesi için mektep, medrese, ribât, suffe, kütüphane gibi kurumların açılması bunda başat bir rol oynamıştır.[6] Ebü'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983), Ebû Nasr el-Kelâbâzî (öl. 398/1008), Ahmed b. Alî el-Bîkendî (öl. 404/1014), Ebû Alî en-Nesefî (öl. 424/1033), Ebû Zeyd ed-Debûsî (öl. 430/1039), Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî (öl. 432/1041), Fahrülislâm el-Pezdevî (öl. 482/1089), Ebû Bekr es-Serahsî (öl. 483/1090), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115), Ebû Hafs es-Nesefî (öl. 537/1142), Sadrüşşehîd el-Buhârî (öl. 536/1141), Alâüddîn es-Semerkandî (öl. 539/1144), Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî (öl. 587/1191), Burhânüddîn el-Mergînânî (öl. 593/1197) ve Burhânüddîn el-Buhârî (öl. 616/1219) bu âlimlerden sadece bazılarıdır. İslâmî ilimlerin neredeyse her branşında bu âlimlere ait eserlerin günümüzde hala temel kaynak olarak kullanılıyor olması, Karahanlılar döneminin bu alanda ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunun somut bir göstergesidir.

Yaşadığı dönemde fıkıh, fıkıh usûlü, hilâf, kelam gibi ilimlerdeki yetkinliği ile tanınan, bu alanlarda yazdığı eserleri ile ilim tarihinde belli bir şöhretin sahibi olan ve ilim halkasının unutulmaz isimleri arasına giren Alâüddîn el-Üsmendî (öl. 552/1157) de bu âlimlerden biridir. Üsmendî'nin tarihteki bu şöhretine rağmen günümüzde ilmi ve akademik çevrede hak ettiği

---

Nayman Devleti Hükümdarı Güçlüg Han; Batı Karahanlılar ise 608/1212 yılında Hârizmşâh Muhammed tarafından yıkılmışlardır. Bk. Özaydın, "Karahanlılar", 24/406, 408, 410; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 135, 137, 138.

4 Ortaya çıkan bu Türk İslâm kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler ve somut örnekler için bk. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 40-24; Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 148-174.

5 Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 148.

6 Örneğin Yazıcı, erken denilebilecek bir dönemde Tamgaç Buğra Karahan İbrahim (1046-1067) tarafından Semerkant'ta içerisinden mescit, kütüphane, Kur'an okuma ve öğrenme, halkın eğitimi, inceleme, araştırma ve benzeri amaçlara yönelik bir medresenin kurulduğunu, medresenin düzenli bir şekilde işleyebilmesi için tüm ihtiyaçları karşılamaya yetecek düzeyde maddi imkânların ayrıldığını, uyulması gereken esasları da vakıf senedinde ayrıntılı olarak yazdığını belirtir ve medresenin son derece iyi düşünülmüş, zengin vakıflarla desteklenmiş muntazam bir eğitim öğretim kurumu olduğunu vurgular. Bk. Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, 168-170.

düzeyde çalışmalara konu olmadığı görülmektedir.[7] Bu nedenle bildiride tabakât ve terâcim kitaplarındaki veriler dikkate alınarak Karahanlılar dönemi önemli fıkıh ve kelam âlimlerinden biri olan Üsmendî'nin hayatı, eserleri ve ilmi yönü tanıtılacak; daha sonra *Bezlü'n-nazar* olarak da bilinen *Kitâbü'l-Mîzân fî usûli'l-fıkh* adlı eserinden hareketle onun ictihâd ve fetva konusundaki görüşleri analiz edilecektir.[8]

1 Alâüddîn el-Üsmendî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

1.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Asıl adı Muhammed b. Abdülhamîd b. el-Hasen olan Üsmendî, 488/1095 yılında Semerkant'ın Üsmend köyünde doğmuştur. Doğduğu yere nispetle es-Semerkandî ve el-Üsmendî gibi isimlerle anılsa da daha ziyade Ebü'l-Feth Alâüddîn el-Üsmendî künyesi, ismi ve nisbesiyle meşhurdur. Esasında kitaplarda "el-ʿAlâü'l-ʿÂlim" (العلاء العالم) adıyla tanındığı

---

[7] Bununla birlikte Üsmendî ile ilgili, ağırlıklı olarak kelam alanında olmak üzere birtakım çalışmaların yapıldığı belirtilmelidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla akademik düzeyde ülkemizde Davut İltaş ve Mehmet Sait Özervarlı tarafından Diyanet İslâm Ansiklopedisinde "Üsmendî" maddesi yazılmıştır. Bk. Davut İltaş, "Üsmendî", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012), 42/388-389; M. Sait Özervarlı, "Üsmendî (Kelâm)", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012), 42/389-391. Ayrıca Mehmet Sait Özervarlı, Otabek Muhammadiev ve Hilal Öztürk tarafından Üsmendî'nin kelamî görüşlerini ele alan üç makale yazılmıştır. Fıkıhla ilgili eserleri özelinde de Mürteza Bedir ve Şeyma Yeşilyayla tarafından biri makale diğeri de bildiri metni olmak üzere iki çalışma yapılmıştır. Bk. M. Sait Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı", *İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (01 Temmuz 2003), 39-63; Otabek Muhammadiev, "Lubab Al-Kalam: An Important Source of the Doctrine of Maturidism/Lübabü'l-Kelâm: Maturîdi Ekolünün Önemli Bir Kaynağı", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/13 (30 Haziran 2020), 57-72; Halil Öztürk, "Mâtürîdî Kelâm Düşüncesine Bir Katkı: Alâüddîn el-Üsmendî'de İnsan Özgürlüğü", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (31 Aralık 2024), 67-100; Mürteza Bedir, "Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserlerin Nüshalarına Dair bir İnceleme", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 1-31; Şeyma Yeşilyayla, "Üsmendî'nin Tarîkatü'l-Hilâf fi'l-Fıkhî beyne'l-Eimmeti'l-Eslâf İsimli Eseri Özelinde Tartışma Türlerinin Fıkha Uygulanması", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası)*, ed. Teceli Karasu - Mahsum Aytepe (İstanbul: Muş Alpaslan Üniversitesi, 2021), 451-468. Bunların yanı sıra Kader Karacan Yılmaz ve Lezgin Cemaloğlu tarafından da biri fıkıh diğeri de kelam alanında olmak üzere iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Kader Karacan Yılmaz, *Üsmendî'nin Bezlü'n-Nazar adlı eseri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021), 11-182; Lezgin Cemaloğlu, *el-Üsmendi'nin Lübâbü'l-Kelâm'ında İstidlal ve İspat Yöntemleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2024), 1-126.

[8] İleride de üzerinde durulacağı üzere Üsmendî'nin usûle dair yazdığı eserin doğru olan adı kanaatimize göre *Bezlü'n-naẓar fi'l-uṣûl*'dür. Ancak elimizde Yahyâ Murâd tarafından yayına hazırlanan ve *el-Mîzân fî usûli'l-fıkh* adını taşıyan kitap olduğu ve çalışmada bu kitaptan istifade edildiği için burada zorunlu olarak bu başlık kullanılmıştır. Bununla birlikte diğer isimle tahkik edilen kitaba da yer yer atıf yapılmıştır.

belirtilse de ilerleyen süreçte Alâüddîn adının daha çok kullanıldığı görülmektedir.[9] Muhtemelen bundan dolayı Üsmendî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* ve *Mîzânü'l-usûl fî netâ'ici'l-ʿukûl* gibi eserlerin sahibi, meşhur Hanefî fakihi Alâüddîn es-Semerkandî (öl. 539/1144) ile zaman zaman karıştırılmaktadır.

Üsmendî'nin hayatına dair kaynaklarda çok detaylı bilgiler yer almamaktadır. Bununla birlikte verilen bilgilerden onun erken yaşlarda ilim tahsiline başladığı, Semerkant'ta ilim tahsil ettiği, Merv ve Bağdat gibi ilim merkezlerine ilmî seyahatlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.[10] Üsmendî'nin muhtemelen 20'li yaşlarda iken, 510/1116 yılında vefat eden Merv kadısı ve Hanefî fakihi Muhammed b. Hüseyn el-Ersâbendî'yi[11] ziyarete gitmesi, onu bulamayınca Şâfiî fakihi ve hadis âlimi Muhammed b. Mansûr es-Semʿânî'nin (öl. 510/1116) ders halkasına bir süreliğine dinleyici olarak katılması bunu göstermektedir.[12]

Ondan bahseden kaynakların vermiş olduğu bilgiye göre Üsmendî fıkıh ve kelam alanında temayüz eden bir âlimdir. O aynı zamanda hilaf ilminde de yetkin olup kuvvetli bir münazara/cedel kabiliyetine sahiptir. Abdülkerîm b. Muhammed es-Semʻânî (öl. 562/1166) onun münazara alanında otorite isimlerden biri ve güzel bir ifade yeteneğinin olduğunu belirtmektedir. Üsmendî, Eşref el-Alevî'den fıkıh, Ali b. Ömer el-Harrât'tan hadis tahsil etmiştir. Öğrencileri arasında Esʻad b. Muhammed el-Kerâbîsî (öl. 570/1174), Sirâcüddîn el-Ûşî (öl. 575/1179) ve Nizâmüddîn Ömer el-Mergînânî (öl. 600/1204'ten sonra) gibi isimler zikredilmektedir. Üsmendî'nin fıkıh ve kelam ilminin yanı sıra hadis ilminde de bu dönemde ilim ehli arasında otorite kabul edildiği anlaşılmaktadır. Onun Bağdat'ta Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'den (öl. 536/1141) hadis rivayet ettiği; kendisinden de tabakât âlimi Abdulkerim es- Semʻânî'nin oğlu Abdürrahîm es-Semʻânî (öl. 618/1221) ve Asyût Kadısı Muhammed b. Ali el-Ensârî'nin (öl. 600/1204) hadis rivayet ettiği belirtilmektedir.[13] Nitekim Kasım b. Kutluboğâ (öl. 879/1474) onun hadis ilminde derin bilgi sahibi olduğunu (له الباع الطويل في علم الحديث) vurgulamaktadır.[14] "Horasan'ın muhaddisi", "Şark'ın muhaddisi" gibi unvanların

---

9 Abdülkerîm b. Muhammed Semʻânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ (Haydarabad: Meclis Dâiratü'l-Meʿârif'i-Usmâniyye, 1382/1962), 1/245; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b Ahmed Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbiyyi'l-İslâmî, 1423), 12/53; Ebu'l-Vefâ Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Abdullah eş-Şerîf (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1426/2005), 324; Muhammed Abdulhayy Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Ahmed ez-Zaʿbî (Beyrut: Dârul-Kalem, 1418/1998), 289; İltaş, "Üsmendî", 42/388.

10 Bk. Semʻânî, *el-Ensâb*, 1/245; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 12/53; Salâhuddîn Halîl Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnavût (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 3/182.

11 Hakkında bilgi için bk. Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 328.

12 Bk. Semʻânî, *el-Ensâb*, 1/245.

13 Semʻânî, *el-Ensâb*, 1/245-246; Safedî, *el-Vâfî*, 3/182; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 342; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazân (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413), 1/243-244; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnavût (İstanbul: Ircica, 2010), 3/167; İltaş, "Üsmendî", 42/388.

14 Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1/243.

sahibi Abdülkerim es-Semʿânî'nin bizzat kendisinin (öl. 562/1166),[15] hac dönüşü Merv'e uğrayan Üsmendî'ye hadis okuduğunu söylemesi de[16] bunu kanıtlar niteliktedir. Kaynaklarımızda Üsmendî'nin tefsir imla ettirdiği de vurgulanan hususlardan biridir.[17] Esasında Üsmendî'nin münazaradaki otoritesinin kabul edilmiş olması onun tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi temel İslâm bilimlerinde kuvvetli bir ilmi donanıma sahip olduğuna delalet etmektedir.

552/1157 yılında hac farizasını eda ettikten sonra Bağdat ve Merv gibi şehirlere uğrayarak burada âlimlerle görüşen Üsmendî Semerkant'a döndükten sonra münazarayı tamamen terk etmiştir. Ancak, hac dönüşü daha sakin ve huzurlu bir hayatı tercih eden Üsmendî kısa bir zaman sonra 62 (hicri olarak 64) yaşında Semerkant'ta vefat etmiştir.[18] Kaynakların geneli Üsmendî'nin vefat tarihi olarak 552/1157 yılını zikretse de bazı eserlerde 563/1168 şeklinde farklı tarihler de verilmektedir.[19]

1.2. Eserleri

Fıkıh, fıkıh usûlü, hilaf ve kelam gibi ilimlerdeki yetkinliği ile tanınan Üsmendî, özellikle fıkıh ve kelam alanında yazmış olduğu eserlerle günümüze intikal etmiştir. Kaynaklarda ona birçok eser nispet edilse de bunların bir kısmının nispetinin doğru bazılarında da hata olduğu görülmektedir. Ona aidiyetinde herhangi bir tereddüt olmayan eserler şunlardır:

1. *Tarîkatü'l-hilâf beyne'l-e'immeti'l-eslâf*: Kitâbu't-tahâre ile başlayıp Kitâbu'l-cinâyât ile sona eren ve fıkhın hemen hemen tüm konularını kapsayan eser füru fıkha dair olup adından da anlaşılacağı üzere, imamlar arasındaki ihtilaflı olan konuları içermektedir. Eserde ağırlıklı olarak İmam Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ile İmam Şâfiî (öl. 204/820) arasında ihtilaflı olan 202 mesele ele alınmıştır.[20]

2. *Bezlü'n-naẓar fi'l-uṣûl*: Klasik tertibe göre yazılan ve fıkıh usûlünün bütün konularını ihtiva eden eser Muhammed Zekî Abdülber tarafından tahkik edilerek mezkûr isimle neşredilmiştir.[21] Ancak aynı eser Yahyâ Murâd tarafından da *el-Mîzân fî usûli'l-fıkh* adı ile de

---

15 Meşhur *el-Ensâb* yazarı Abdülkerim b. Muhammed es-Semʿânî tarihçiliği yanı sıra Şâfiî´fakihi olarak da şöhret bulmuştur. Ancak o asıl hadis ilminde otorite bir âlimdir. Nitekim hadiste imam, sika, hâfız, hüccet gibi sıfatlarla anılmış; onun hakkında İbn Asâkir'in "Horasan bölgesinin üstadı", Zehebî'nin "Horasan'ın muhaddisi", Sübkî'nin de "Şark'ın muhaddisi" ifadelerini kullandığı belirtilmiştir. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/461.

16 Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/245-246.

17 Örneğin bk. Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 342; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/167.

18 Safedî, *el-Vâfî*, 3/182; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 342; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1/243; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3/167.

19 Bk. İltaş, "Üsmendî", 42/388.

20 Bk. Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd Üsmendî, *Tarîkatü'1-hilâf fi'1-fikh beyne'1-eimmeti'1-eslâf*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, ts.), 4-510. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yeşilyayla, "Üsmendî'nin Tarîkatü'l-Hilâf Adlı Eseri ve Tartışma Türleri", 451-465.

21 Bk. Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, ts.), 3-708.

neşredilmiştir.[22] İsimleri farklı olsa da esasında her ikisi de aynı kitaptır. İsim karışıklığı, İltaş'ın da dediği gibi, muhtemelen müstensihlerden kaynaklanmış olmalıdır.[23] Eserin tahkikini gerçekleştiren Abdülber mukaddimede, kaynaklarda bu ismin zikredilmiş olmasından hareketle kitabın doğru olan adının *Bezlü'n-naẓar fi'l-uṣûl* olduğunu belirtmektedir.[24]

3. *Lübâbü'l-kelâm*: Muʿtezîle'ye karşı Hanefî Mâtürîdî kelam ekolünün aklî ve naklî delillerinin ortaya konulduğu eser bazı kaynaklarda *el-Hidâye fi'l-kelâm*, *el-Hidâye fî usûli'l-iʿtikâd* ve *Kitâb fî Tashîi'l-iʿtikâd* gibi isimlerle de anılmaktadır. Özervarlı, fıkhî kimliği ile tanınan Üsmendî'nin kelamî yönünü ortaya koyan *Lübâbü'l-kelâm*'ın muhtasar olmasına rağmen kelam ilminin bütün konularını ihtiva ettiğini, konuların tasnifinde ve meselelerin işlenişinde sistematik bir yapıya sahip olduğunu, Üsmendî'nin bu eseriyle Mâverâünnehir geleneği içerisinde sentezci bir çizgiye eğilim gösterdiğini belirtir.[25]

4. *Muhtelefü'r-rivâye:* Necmeddin en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) hilâf ilmine dair yazdığı *el-Manẓûmetü'n-Nesefiyye* adlı eseri üzerine yapılan şerh çalışması mahiyetinde olan bu kitap *Şerhu Manzümeti'n-Nesefiyye* olarak da bilinmektedir. İltaş kitabın, Üsmendî'nin yine kendisi tarafından yapılan *Ḥasrü'l-mesâʾil* ve *kasrü'd-delâʾil* adlı şerhin tertibinin değiştirilmiş ve bazı müdahalelerde bulunulmuş hali olduğunu ifade etmektedir.[26] Ancak Bedir, 54 farklı nüsha üzerinde yaptığı mukayeseli ve kapsamlı çalışmasında Nesefî'nin *el-Manzûme*'yi kendisinin şerh ettiğini ve bu şerhine *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* adını verdiğini, *Muhtelefü'r-rivâye* adlı eserin ise Üsmendî'nin, Nesefî'nin *el-Manzûme*'sinin şerhi olan *Hasru'l-mesâil*'i esas alan bir çalışması olduğunu söylemiştir. Bedir'in tespitine göre esasında Üsmendî esere kendisi bu ismi vermiş değildir. Zira mukaddimede Üsmendî muhtelefü'r-rivâye meselelerini derlemeye karar verdiğini, bunu da hocalarından birinin eserini esas alarak yapacağını ama onun konu sırasını değiştirerek kendi eserini telif edeceğini belirtmiş; muhtemelen bundan dolayı eser *Muhtelefü'r-rivâye* olarak meşhur olmuştur. Dolayısıyla Bedir'e göre Üsmendî mezkûr eseri, *Hasru'l-mesâil*'i esas alarak telif etmiş; bunu yaparken de büyük ölçüde *Hasru'l-mesâil*'in içeriğini korumuş ve bazı küçük katkılar getirmiştir. Bununla birlikte asıl değişikliği *el-Manzûme*'nin konu tertibini değiştirerek yapmıştır. Ancak bilinmeyen bir el tarafından Üsmendî'ye ait olan *Muhtelefü'r-rivâye* adlı esere müdahale edilerek eserin tertibi tekrar *el-Manzûme* ve *Hasru'l-mesâil*'in tertibine uygun hale getirilmiştir. Bu nedenle Bedir, yazma nüshalarda birbirinden farklı iki *Muhtelefü'r-rivâye* adlı eserin olduğunu belirtmiştir.[27] Dolayısıyla *Hasrü'l-mesâʾil ve ḳasrü'd-delâʾil* adlı eserin Üsmendî'ye nispet edilmesi doğru

---

22 Bk. Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd Üsmendî, *el-Mîzân fî usûli'l-fikh*, thk. Yahyâ Murâd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, ts.), 3-427.

23 İltaş, "Üsmendî", 42/389.

24 Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, 43-44. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karacan Yılmaz, *Üsmendî'nin Bezlü'n-Nazar adlı eseri*, 17-18, 25-63.

25 Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı", 45-46; Özervarlı, "Üsmendî (Kelâm)", 42/389-390. Eserin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cemaloğlu, *el-Üsmendi'nin Lübâbü'l-Kelâm'ında İstidlal ve İspat Yöntemleri*, 16-125.

26 İltaş, "Üsmendî", 42/389.

27 Bedir, "Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserler", 25-26.

değildir. Diğer taraftan *Muhtelifü 'r-rivaye fi şerhi'l-Manzûme* ile *Avnü'd-dirâye ve Muhtelefü'r-rivâye* adlarıyla Üsmendi'ye nispet edilen eserler de birbirinin aynısıdır.[28]

5. *Şerhu ʿUyûni'l-mesâʾil*: Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (öl. 373/983)*ʿUyûnü'l-mesâʾil fî fürûʿi'l-Hanefiyye* adlı eserinin şerhidir.

Bunların dışında Üsmendî'ye *el-ʿÂlimî* adıyla fıkha dair birkaç ciltlik bir talika (*et-Taʿlîkât fi'l-fıkh*) ve bir tefsir kitabı (*el-İmlâ fi't-tefsîr*) gibi eserler de nispet edilse de bunlara dair kesin bilgi yoktur. Ayrıca Alâüddîn es-Semerkandî'ye ait olan *Tuhfetü'l-fukahâʾ*, *Mîzânü'l-usûl fî netâʾici'l-ʿukûl*, *Şerhu Teʾvîlâti'l-Kurʾân* adlı eserlerin de Üsmendî'ye nispet edilmesi doğru değildir.[29]

2. Alâüddîn el-Üsmendî'ye Göre İctihâd ve Fetva

Kitabına fıkıh usûlünün önemi, mahiyeti, bu ilmi bilmenin gerekliliği gibi konularla giriş yaptıktan sonra sırasıyla dört aslî delile ve bunlarla ilgili kavramlara ayrıntılı bir şekilde temas eden Üsmendî kitabının sonunda ictihadın şartlarına, fetvâ ve müftî kavramlarına, ictihâda konu olan meselelerde müctehidlerin isabet etmeleri ve Allah katında doğrunun taaddüdü ile alakalı tartışmalara yer vermiştir.

2.1. İctihâdın Şartları

Üsmendî'ye göre bir kişi; semʿî delilleri yani Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas delillerini bilip bunlardan hüküm çıkarabildiğinde ictihâda ehil olur. İctihâd ehliyetinin bir aslî (asgarî) bir de kemâl (üst) mertebesi vardır.

İctihâd ehliyetinin kemâl mertebesi, müctehidin öncelikle Allah'ın kitabını/Kur'an-ı Kerim'i, ahkâm hadislerini ve selefin üzerinde icmâ ettiği meseleleri ezberlemesi, kıyasın rükünlerini, şartlarını ve kıyas metodunu bilmesidir. Müctehidin bunları bilmesi genel olarak şu hususları bilmesine bağlıdır:

1. Müctehid, kadîm olan yaratıcıyı, sıfatlarını, O'nun hakîm olup asla yalan söylemeyeceğini ve hiç kimseye muhtaç olmadığını bilmelidir. O'nun kelâmının doğru olduğunu anlayabilmesi için bütün bu hususları delilleri ile bilmelidir.

2. Hz. Peygamber'in risâletini, yalan söylemekten masum olduğunu ve mucize gösterdiğini bilmelidir. Zira bütün işlerinde hakîm olan ve kimseye muhtaç olmayan Allah yalan söyleyen birini asla tasdik etmez ve onun masum olduğunu söylemez.

3. Allah ve Rasûlü'nün hitabını doğru bir şekilde anlayabilmesi için Arapların sözlerini, örf ve adetlerini anlayabilecek, lafzın sarih, zâhir, mücmel, mecaz, âmm, hâs, muhkem, müteşâbih, mutlak ve mukayyet olanlarını birbirinden ayırt edebilecek seviyede Arapçayı ve Arapça dil kurallarını bilmelidir.

4. Kitap ve sünnette söz konusu olan nâsih ve mensûh ilmini bilmelidir.

5. Hadis nakleden ravileri, onların makbul ve merdûd olanlarını bilmelidir.

6. Hz. Peygamber'in fiillerinden hüccet olanları, hüccet olma yönlerini ve bunlardan nasıl hüküm çıkaracağını bilmelidir.

---

28 Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı", 45; İltaş, "Üsmendî", 42/389.

29 Üsmendî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özervarlı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı", 42-46; İltaş, "Üsmendî", 42/388-389; Karacan Yılmaz, *Üsmendî'nin Bezlü'n-Nazar adlı eseri*, 11-18.

7. Kıyasın rükünlerini, şartlarını, aslın hükmünü, illetini, asıl ile fer arasındaki illet benzerliğini, aslın hükmünün ferî meseleye verilebilmesinin yol ve yöntemlerini bilmelidir.

Üsmendî bütün bu ilimlere vakıf olan kişinin kemâl manada fetva ve ictihâd ehliyetine sahip olduğunu belirtmiştir.[30]

İctihâd ehliyetinin aslî yani asgari mertebesi ile ilgili şartlar ise şunlardır:

1. Müctehid, yaklaşık beş yüz civarında olan ahkâm ayetlerini ezbere bilmeli; bunların tamamını ezbere bilmiyorsa hüküm için istidlâl edeceği ayetin, ihtiyaç halinde istifade etmek üzere nerede olduğunu bilmelidir.

2. Ahkâm hadislerini ezbere bilmelidir. Bunları ezbere bilmiyorsa, ahkâm hadislerini ihtiva eden ve ihtiyaç halinde müracaat edebileceği Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) *es-Sünen*'i gibi sahih sünen kitaplarından temel bir eserin yanında olması gerekir.

3. İcmâ edilen meselelerin tamamını bilmese de asgari olarak fetva vereceği bir meselede görüşünün icmâa muhalif olmadığını bilmelidir. Bu da ya görüşünün herhangi bir mezhebinin görüşüne muvafık olduğunu ya da problemin, yaşadığı çağda meydana geldiğini ve bunun daha önceden icmâa konu olmadığını bilmesi ile mümkündür.

4. Allah'ın sıfatları, risâlet gibi konularda tüm ayrıntıları bilmesi şart değildir; ancak bunlar hakkında kesin bir inanca sahip olmalıdır. Zira bunlara dair kesin bir iman kişinin Müslüman olması için yeterlidir.

5. Kitap ve sünnete muttali olacak, Arapların hitabını anlayacak kadar Arapça bilgisine sahip olmalıdır.

6. Ayet ve hadislerle alakalı nâsih ve mensûh ilmini tamamen bilmese de asgari olarak, fetva vereceği ayet veya hadisin mensûh olmadığını bilmelidir.

7. Mütevâtir tariki ile gelen hadislerin ravileri hakkında bilgi sahibi olması şart değildir. Ancak âhâd tarikiyle gelen hadislerin ravilerini araştırıp adaleti ile meşhur olan râvilerin rivayetiyle iktifa etmelidir.

Üsmendî'ye göre bunlar, ictihad ehliyeti için mutlaka bulunması gereken şartlardır; bu şartların varlığı halinde bir kişinin dinin bütün konularında fetva verebilir.[31]

Diğer taraftan Üsmendî ictihâdın tecezzi edebileceğini yani bir âlimin bazı meselelerde ictihâd ve fetva ehliyetine sahip olurken, bazı meselelerde olamayabileceğini belirtmiştir. Bu nedenle örneğin sadece ferâiz ilmini bilen ve fıkhın diğer konularını bilmeyen bir âlim ferâizle ilgili meselelerde fetva verebilir. Ayrıca ona göre fetvasının başkaları tarafından kabul edilebilmesi için müctehidin adaletli olması gerekir; ancak kendisinin amel edeceği meselelerde ictihâd ameliyesinde adalet şart değildir.[32]

2.2. Müftînin Fetvâsının Mahiyet ve Keyfiyeti

Daha önce hakkında herhangi bir ictihâd ve görüşün olmadığı bir mesele hakkında soru sorulan müctehidin/müftînin, bu konuda ictihâd yapması vaciptir. Ancak konuyla ilgili bir ictihâd ve görüş ortaya konulmuş, o da ictihâdın nasıl yapıldığını biliyorsa bu meselede tekrar

30 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 415-416.

31 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 416-417.

32 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 417.

ictihadda bulunması vacip değildir. İctihâdın nasıl yapıldığını bilmiyorsa yeniden ictihâd yapmalıdır. Zira bu, hakkında ictihâd yapılmamış bir mesele hükmündedir.[33]

Bazı âlimler, bir meselede ictihâdî görüş ortaya koyduktan sonra vefat eden müctehidin söz konusu ictihâdı ile amel etmenin caiz olmadığını söyleseler de Üsmendî'nin sahih kabul ettiği görüşe göre bununla amel etmek caizdir. Müctehid kendi ictihâdı ile fetva verdikten sonra ictihâdı değişir, müsteftî/soru soran kişi de ilk ictihâdla amel etmiş olursa, müctehid ona ictihâdının değiştiğini haber vermek zorunda değildir. Müsteftî bu fetva ile henüz amel etmez, müctehidin de ona haber verme imkânı olursa bunu bildirmelidir.[34]

2.3. Müctehidlerin, İctihâdlarında İsabet Etmeleri

Üsmendî'ye göre ictihâd usûl ve füru alanında olmak üzere iki kısımdır. Usûl alanındaki ictihâd kadîm sıfatları ile birlikte Allah'ın, peygamberlerin risâletinin ve buna benzer konuların bilinmesidir. Füru alanındaki ictihâddan kasıt şeriatın ibâdât, muâmelât, ukûbât ve benzeri alanlardaki hükümleridir.[35]

Usûl alanında ictihâd yapanlar, bazılarına göre her halükârda isabet etmiştir. Ancak böyle düşünenler mülhitlerdir. Bazıları da bunların bazen isabet, bazen de hata ettiklerini, hata edenlerin mazur olduklarını belirtmişlerdir. Hak ehlinden olanlar ise aynı şekilde bu alanda ictihâd yapanların bazen isabet, bazen hata ettiklerini, isabet edenlerin kurtuluşa erdiklerini, hata edenlerin de mazur olmadıklarını söylemişlerdir. Üsmendî'ye göre birinci ve ikinci görüş fasittir, doğru olan ise üçüncü görüştür.[36]

Füru alanında yapılan ictihadda âlimlerin çoğunluğuna göre her müctehid amel konusunda isabet etmiştir. Bundan dolayı müctehidin kendi ictihâdıyla amel etmesi caizdir. Şayet müctehid ictihâdında isabet ederse sevap kazanır, hata ederse mazurdur. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), "müctehid isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir alır" buyurmuştur.[37] Mütekellimden olan bazı âlimler[38] de bu görüş üzeredir. Onlardan bir kısmı hata eden müctehidin mazur değil, günahkâr olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak mütekellim ekolünün geneli her müctehidin ictihâdında isabet ettiğini; çünkü Allah katında hakkın/doğrunun birden fazla olduğunu belirtmiştir. Bu, aynı zamanda Eşʿârîlerin iki görüşlerinden biridir; diğeri ise yukarıda ilk zikredilen ve âlimlerin çoğunluğuna ait olan görüştür. Konu hakkında başka pek çok görüşün varlığından bahseden Üsmendî özetle, Allah katında her meseleye ait, hak olan ve ictihâdla arzu edilen bir hükmün olduğunu; bu nedenle zorunlu olarak bu hükme isabet eden müctehidin hak, isabet edemeyen müctehidin ise Allah'ın hükmünü bulamadığı için hata üzere olduğunu söylemiştir.[39]

---

33 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 417.

34 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 417-418.

35 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 418.

36 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 418-419.

37 Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999), "İʿtisâm", 21 (7352); Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), "Akzıye", 6 (1716).

38 Üsmendî'nin burada mütekellimden kastı, Muʿtezilî âlimler olmalıdır. Çünkü devamında Eşʿârîlerden bahsetmesi buna delalet etmektedir.

39 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 419.

Üsmendî bu konuda, aynı zamanda kendi kanaati de olan ve doğru kabul ettiği görüşü özetle bu şekilde verdikten sonra meseleyi daha da ayrıntılı olarak ele almıştır. Buna göre;

Mükellefin muhtaç olduğu her ictihâdî olayla ilgili olarak müctehidin ictihâdından önce Allah katında ya herhangi bir hüküm olmaz ya da müctehid ictihâd ettikten sonra bir hüküm olur. Ya da Allah katında her bir olayla ilgili, ictihâdlara göre farklı farklı hükümler vardır veya sadece bir hüküm vardır ve müctehid bu hükmü bulmakla mükelleftir.[40]

Üsmendî'ye göre birinci ve ikinci seçenek batıldır. Bu nedenle zorunlu olarak üçüncü seçenek taayyün etmiş olur. Birinci seçenek batıldır; çünkü müctehid var olan bir şeyi bulmak için bütün gücünü sarf etmekle mükelleftir. Olmayan bir şeyin aranması abes kabilindendir. Allah Teâlâ abes olan bir şeyi emretmez. Bu da müctehidin ictihâdından önce Allah katında hükmün varlığını zorunlu kılar. Diğer taraftan ictihâddan önce Allah katında hüküm olmadığını söylemek ihtiyaç duyulan meselelerle ilgili tüm hükümlerin geçersiz olmasını beraberinde getirir. Çünkü bu iddia, olaylarla ilgili hükümlerin varlığını müsteftînin soru sormasına, müctehidin de buna cevap vermesine bağlı kılar. Bu takdirde şayet müctehid hüküm vermezse o olayda hüküm sabit olmaz. Bu, yeminini bozmayan kişinin kefaretle, malı olmayanın da zekâtla mükellef olmaması kabilindendir. Müctehid hüküm verdiği takdirde bazı deliller onun nazarında tearuz edebilir, zannı bir hüküm üzere galip olmayabilir. Bu durumda da yine hüküm sabit olmaz.[41]

İkinci seçenek de batıldır; çünkü bu iddia birbirine zıt olan hususların bir araya gelmesine neden olur. Şöyle ki: Bir müctehid bir meselede ictihâd eder, zannı ictihâd ettiği meselenin helal olduğu yönde olabilir. Başka bir müctehidin de aynı meseledeki zannı onun haram olduğu şeklinde olabilir. Veya bir müctehid helal dediği bir şeye daha sonra haram diyebilir. Dolayısıyla her halükârda bir meselede helal ve haram cemetmiş olur. Halbuki bir müctehid bir meselede zann-ı gâlibi üzere helal hükmü verirse, onun hakkında hüküm helaldir. Başka bir müctehid aynı meselede zann-ı gâlibi üzere haram hükmünü verirse, onun hakkında hüküm de haram olur. Bu, müctehidlerin maslahat algısına göre değişiklik arz eder. Zira maslahatlar durumlara ve şahıslara göre değişebilir. Şerî hükümler de ictihâdî konularda maslahatlara tabidir.[42]

Allah katında müctehidin ictihâdından önce herhangi bir hükmün olmadığı veya birden fazla hükmün olduğu şeklindeki iki iddianın batıl olduğunu söyleyip bunu farklı açılardan çürütmeye çalışan Üsmendî'ye göre doğru olan bütün olaylarla ilgili Allah katında bir hükmün var olduğudur. Dolayısıyla müctehid ictihâd ettiğinde bu hükme isabet edebileceği gibi ictihâdında hata da edebilir. Üsmendî bu görüşüne dair şu delilleri serdetmiştir:[43]

1. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman bir ekin tarlası hakkında ayrı ayrı hüküm vermişlerdi. Allah Teâlâ bu meselenin hükmünü Süleyman'a (a.s.) kavrattığını haber vermişti.[44] Şayet her

---

40 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 419.

41 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 420-421.

42 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 421.

43 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 422-426.

44 Bk. el-Enbiyâ, 21/78-79.

ikisi verdikleri hükümde isabet etmiş olsalardı Allah'ın dava konusunu Hz. Süleyman'a kavrattırmasının bir anlamı olmazdı.

2. Bu meselenin böyle olduğuna dair selefin icmâı vardır. Örneğin Hz. Ebû Bekir kelâle hakkında hüküm verdikten sonra, "Doğru ise Allah'tan, yanlış ise benden ve şeytandandır. Allah ve Rasûlü bu hatadan beridir" demiştir. Abdullah b. Mesʿûd da Bervaʿ bt. Vâşık olayında hüküm verirken aynı cümleyi ifade etmiştir. Hz. Ömer katibine, "Yaz! Bu, Ömer'in görüşüdür. Doğru ise Allah'tan, yanlış ise Ömer'dendir" demiştir. Hz. Ali, İbn Abbâs gibi sahâbeden de aynı ifadeler nakledilmiş; onlardan buna aykırı herhangi bir görüş rivayet edilmemiştir.[45]

3. Hz. Peygamber, "Hâkim ictihâd ettiğinde isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir alır" buyurarak bazı müctehidlerin hata edeceğini beyan etmiştir. Hata edene ecir verilmesi mükellef olduğu ictihâdî faaliyeti yapmakla isabet etmiş olmasındandır. Bunun ötesindeki hususlarda ise müctehid bağışlanmıştır.

4. Bütün müctehidlerin isabet ettiğini söylemek apaçık bir çelişkiyi beraberinde getirir. Çünkü bazı müctehidler bütün müctehidlerin isabet ettiği görüşünün hatalı olduğunu söylemektedir. Bütün müctehidlerin isabet ettiğini iddia eden kişinin bu söylemi doğru kabul etmesi gerekir. Bu da bir şeyi aynı anda hem doğru hem de yanlış kabul etmek anlamınadır ki bu açık bir çelişkidir.

5. Bütün müctehidler isabet etmiş olsalardı müctehidlerin birbiri ile münazara etmelerinin bir anlamı kalmazdı. Zira buna göre her bir müctehid ictihâdı neticesinden şeriatın hükmünü tercih etmiş olmaktadır. Halbuki münazarada bir müctehid muhatabını sahip olduğu görüşünden vaz geçirmeye çalışmaktadır. Şayet muhatabı isabet etmiş ise bu münazara onu doğru olan görüşünden vaz geçirme anlamına gelir.

Üsmendî görüşün doğruluğuna dair aklî ve naklî delilleri zikrettikten sonra muhaliflerin dört delilini nakletmiş; daha sonra bunların her birine ayrı ayrı cevaplar vermiştir.[46]

2.4. Değerlendirme

Öncelikle Üsmendî'nin ictihâd, fetva, müftî ve müctehid kavramlarını aynı kategoride değerlendirdiği ve aralarında herhangi bir ayrıma gitmediği belirtilmelidir. Dolayısıyla ona göre fetva ve ictihâd ehliyeti için aranan şartlar aynıdır.

İctihâd ve fetva çerçevesinde ictihâdın şartları, müctehidlerin isabet veya hata etmesi ile ilgili ihtilaflı konulara temas eden Üsmendî bu meselelerde Hanefî usûl anlayışına bağlı kalmış ve bu anlayışı savunmuştur. Zira ictihâd için ileri sürdüğü şartlar kendisinden önce Cessâs (öl. 370/981), Pezdevî (öl. 482/1089), Alâüddîn es-Semerkandî (öl. 539/1144) gibi Hanefî usûl âlimleri tarafından da ileri sürülmüştür. Yine aynı âlimler eserlerinde Allah katında doğrunun bir olduğu, müctehidin hata veya isabet edebileceği, isabet eden müctehidin iki, hata edenin bir ecir kazanacağı, adil olmayan müctehidin ictihadının makbul olmadığı gibi görüşleri savunmuşlar, görüşlerin doğruluğunu benzer delillerle ispatlamaya gayret etmişler; buna aykırı olan görüşleri de eleştirmişlerdir.[47]

---

45 Bk. Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 422-425.

46 Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 425-427.

47 Ebû Bekir er-Râzî Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2010), 2/367-370, 377-399; Ebû Zeyd Abdullah Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk.

Diğer taraftan araştırmanın konusu dikkate alındığında bilgilerin akışında Üsmendî ile Hanefî fakihi ve usûl âlimi Semerkandî, Mütekellimîn ekolünden Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Muʿtezilî âlim Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044) arasında önemli benzerliklerin varlığı dikkat çekmektedir.[48] Dolayısıyla Üsmendî'nin, fikir ve düşünce olarak Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi devam ettirmekle birlikte fıkıh usûlü yazımında Hanefî ekolü ile Mütekellimîn ekolünü mezceden bir yaklaşım (memzûc metot) ortaya koyduğu görülmektedir.

Sonuç

Karahanlıların hâkim olduğu zaman diliminde ve coğrafyada İslâmî ilimlerin hemen her alanında önemli âlimler yetişmiş ve muhalled eserler kaleme alınmıştır. Bu âlimlerden biri de esasında fıkıh ve kelam alanında temayüz etmekle birlikte hadis ilminde ve cedelde yaşadığı asrın otorite isimlerinden biri kabul edilen Alâüddîn el-Üsmendî'dir. Üsmendî'nin fıkıh ve kelama dair yazdığı *Tarîkatü'l-hilâf, Bezlü'n-naẓar/ el-Mîzân, Lübâbü'l-kelâm, Muhtelefü'r-rivâye, Şerhu ʿUyûni'l-mesâʾil* gibi eserler günümüze intikal etmiştir. Usûl alanındaki eserin, *Bezlü'n-nazar* ve *el-Mîzân* şeklinde iki ayrı baskısı yapılmıştır.

Üsmendî ictihâd, fetvâ, müctehid ve müftî kavramları arasında herhangi bir fark gözetmemiştir. Dolayısıyla ictihâda ehil olan fetvaya da ehildir; müctehid aynı zamanda müftîdir. İctihâdî faaliyet de usûl ve füru alanında olmak üzere iki kısımdır.

Üsmendî'ye göre ictihadın biri asgari diğeri de kemâl iki mertebesi ve her mertebenin kendine özgü şartları vardır. İctihâda ehil olmak için asgari olarak bu şartların sağlanması gerekir. Bu şartları sağlayan kişi dinin bütün konularında ictihâd yapabilme ehliyetine sahip olur.

İctihâd tecezzi edebilir; yani bir müctehid fıkhın bazı konularında ictihâda ehil olurken bazı konularında ehil olmayabilir. Bu durumda müctehid, ehil olduğu alanda ictihâd yapabilir.

Müctehidin ictihâdının başkaları tarafından kabul edilebilmesi için adaletli olması gerekir; ancak bizzat kendisinin amel edeceği meselelerde adaletli olması şart değildir. Dolayısıyla bir müctehid, adaletli olmasa da kendi amel edeceği meselelerde ictihâd yapabilir ve bu ictihâdıyla amel edebilir.

Allah katında hakikat ve doğru tektir. Bu nedenle müctehid ictihâdında isabet edebileceği gibi hata da edebilir. İctihâdı Allah katındaki doğruya mutabık olan müctehid isabet etmiş; mutabık olmayan müctehid ise hata etmiştir. İsabet eden müctehid ictihâdî faaliyetinden ve isabetinden dolayı iki ecir kazanırken hata eden müctehid ictihâd

---

Halîl Muhyiddîn (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1428/2007), 407-416; Ebü'l-ʿUsr Pezdevî, *el-Usûl/Kenzü'l-vüsûl (Keşfü'l-esrâr ile birlikte)*, thk. Abdullah Mahmûd ʿUmer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2009), 4/20-45; Alâüddîn Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ʿukûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1404/1984), 751-763.

48 Mukayese için bk. Muhammed b. Alî b. Tayyib Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Muʿtemed fî ʿusûli'l-fikh*, thk. Halîl el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1426/2005), 2/359-360, 370-392; Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Merʿaşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011), 2/865-875, 889-911; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 752-762; Üsmendî, *el-Mîzân (Bezlü'n-nazar)*, 415-427.

yapmasından dolayı bir ecir kazanır, hatasında ise mazurdur. Usûl alanındaki ictihadda isabet eden müctehid kurtuluşa erer, hata eden müctehid mazur değildir.

Çalışmanın odak noktasını oluşturan ictihâd ve fetva ile ilgili meselelerde Üsmendî'nin cedel metodunu başarılı bir şekilde kullandığı, doğru kabul ettiği görüşlerin delillerini önceleyip delillerle ilgili muhalifler tarafından gelebilecek birtakım itirazları dikkate alarak bunlara cevaplar verdiği, daha sonra karşı tarafın görüşlerini naklederek bunları çürütmeye çalıştığı ve tartışmaya açtığı meselelerde Hanefî Mâtürîdî çizgisini muhafaza ettiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte fıkıh usûlü yazımında sentezci bir anlayışa sahip olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

Abdülkâdir el-Kureşî, Ebu'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Abdullah eş-Şerîf. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.

Bedir, Mürteza. "Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserlerin Nüshalarına Dair bir İnceleme". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2021), 1-31. https://doi.org/10.5281/zenodo.5008262

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999.

Cemaloğlu, Lezgin. *el-Üsmendi'nin Lübâbü'l-Kelâm'ında İstidlal ve İspat Yöntemleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2024.

Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2010.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddîn. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1428/2007.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî b. Tayyib. *el-Muʿtemed fî ʿusûli'l-fikh*. thk. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1426/2005.

Efendioğlu, Mehmet. "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Merʿaşlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011.

İltaş, Davut. "Üsmendî". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/388-389. İstanbul, 2012.

Karacan Yılmaz, Kader. *Üsmendî'nin Bezlü'n-Nazar adlı eseri*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2021.

Kâsım b. Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazân. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413.

Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdulkâdir el-Arnavût. 6 Cilt. İstanbul: Ircica, 2010.

Leknevî, Muhammed Abdulhayy. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Ahmed ez-Zaʿbî. Beyrut: Dârul-Kalem, 1. Basım, 1418/1998.

Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 9. Basım, 2013.

Muhammadiev, Otabek. "Lubab Al-Kalam: An Important Source of the Doctrine of Maturidism". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/13 (30 Haziran 2020), 57-72. https://doi.org/10.5281/zenodo.3903856

Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.

Özaydın, Abdulkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Özervarlı, M. Sait. "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı". *İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (01 Temmuz 2003), 39-63.

Özervarlı, M. Sait. "Üsmendî (Kelâm)". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/389-391. İstanbul, 2012.

Öztürk, Halil. "Mâtürîdî Kelâm Düşüncesine Bir Katkı: Alâüddîn el-Üsmendî'de İnsan Özgürlüğü". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (31 Aralık 2024), 67-100. https://doi.org/10.51553/bozifder.1526308

Pezdevî, Ebü'l-ʿUsr. *el-Usûl/Kenzü'l-vüsûl (Keşfü'l-esrâr ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmûd ʿUmer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 2009.

Safedî, Salâhuddîn Halîl. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnavût. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Meclis Dâiratü'l-Meʿârif'i-Usmâniyye, 1382/1962.

Semerkandî, Alâüddîn. *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ʿukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1404/1984.

Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd. *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, ts.

Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd. *el-Mîzân fî usûli'l-fıkh*. thk. Yahyâ Murâd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, ts.

Üsmendî, Alâüddîn Muhammed b. Abdülhamîd. *Tarîkatü'1-hilâf fi'1-fıkh beyne'1-eimmeti'1-eslâf*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Kahire: Mektebetu Dâru't-Türâs, ts.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Basım, 2004.

Yeşilyayla, Şeyma. "Üsmendî'nin Tarîkatü'l-Hilâf fi'l-Fıkhî beyne'l-Eimmeti'l-Eslâf İsimli Eseri Özelinde Tartışma Türlerinin Fıkha Uygulanması". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası)*. ed. Teceli Karasu - Mahsum Aytepe. 451-468. İstanbul: Muş Alpaslan Üniversitesi, 2021.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b Ahmed. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbiyyi'l-İslâmî, 1423.